

ZUZANA SEKERÁKOVÁ BÚRIKOVÁ

**PANIE
K DETOM
A NA
UPRATOVANIE**

MASARYKOVA UNIVERZITA

ZUZANA SEKERÁKOVÁ BÚRIKOVÁ
PANIE K DEŤOM A NA UPRAŤOVANIE: PODOBY PLATENEJ PRÁCE V DOMÁCNOSTI

muni
PRESS

Venujem Petrovi

ZUZANA SEKERÁKOVÁ BÚRIKOVÁ

PANIE
K DEŤOM
A NA
UPRATOVANIE

Podoby platenej práce v domácnosti

MASARYKOVA UNIVERZITA
BRNO 2017

Knih vznikla s podporou postdoktorandského grantu Grantovej agentúry Českej republiky.
Názov a číslo projektu: *Placená péče o děti a domácnost v Česku a na Slovensku*, 13-11062P.

Knihu recenzovali

Mgr. Ing. Miloslav Bahna, Ph.D., Slovenská akadémia vied

Mgr. Petra Ezzeddine, Ph.D., Univerzita Karlova, Praha

© 2017 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8762-0

ISBN 978-80-210-8763-7 (online : pdf)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8763-2017>

Obsah

Úvod	7
Ciele, teoretická perspektíva a štruktúra knihy.....	8
Výskumné metódy	12
Terminológia	15
Poďakovanie	16
I. K deťom a na upratovanie: Podoby platenej práce v domácnosti	18
K deťom a na upratovanie: Typy pracovníčok v domácnosti	19
Globálna alebo lokálna žena? Etnicita a migračný status pracovníčok v domácnosti	24
Ako sa hľadá pracovníčka/práca v domácnosti: Mechanizmy prepájania ponuky a dopytu.....	29
Práca a pláca: Formy platenej práce v domácnostiach a jej oceňovanie	33
Keď sa dopyt nestretáva s ponukou: Nevhodní ľudia na nerozvinutom trhu?	44
II. Režim a kultúra starostlivosti: Prečo sú pracovníčky v domácnosti najímané	55
Režim starostlivosti na Slovensku: Čo poskytuje a neposkytuje štát.	55
Kultúra starostlivosti: Predstavy o materstve a kvalitne strávenom čase	63
Keď najímanie pracovníčok v domácnosti nesúvisí s režimom ani kultúrou starostlivosti ...	74
III. Ako sa delia práce v domácnosti a kto koho zastupuje	77
Neplatená práca v domácnosti a jej delba	79
Delba práce pri najímaní pracovníčok v domácnosti	81
Delba domácich prác: Keď žena nestíha a muž je vyťaženejší.....	83
Delba prác spojených so starostlivosťou o dieťa: Kto sa má starať, ak nie matka	89
IV. „Starú mamu“, „študentku“ alebo „profesionálku“:	
Po kom je dopyt alebo kto je vhodný na aký typ práce.....	100
Dopyt a rodové scenáre	100
Kto je vhodný k deťom	102
Opatrovateľka ako „stará mama“ alebo „kamarátka“ detí	102
Opatrovateľka ako človek, ktorý môže robiť menej dôležité práce	121
Opatrovateľka ako „expertka“	124
Kto je vhodný na domáce práce	128
Záver	133
Meniace sa mapy platenej práce v domácnosti	133
Delba práce a platené práce v domácnosti: Preferencie a voľby privilegovaných žien ...	134
Vzťah dopytu a ponuky: Dočasná potreba, dočasná práca, dočasné vzťahy	136
Použitá literatúra	142
Zhrnutie v anglickom jazyku/Annotation in English	151
Index	154

Úvod

Toto je prvá práca, ktorá sa venuje najímaniu pracovníčok v domácnosti na Slovensku v súčasnosti. Doterajšie výskumy sledovali najímanie pracovníčok v domácnosti ako historický jav, ktorý počas socializmu na Slovensku zanikol (Hlôšková 1998; Holec 2011; Paríková 1987, 1990, 2016; Škovierová 1986). Súčasnú Slovensko bolo skúmané len ako krajina ponuky a nie dopytu po pracovníčkach v domácnosti – výskumy sa venujú au pair zo Slovenska (Bahna 2005; Búriková 2006a, 2006b, 2007; Búriková a Miller 2010; Hess 2001; Hess a Puckhaber 2004; Sekeráková Búriková 2014, 2015, 2016a; Williams a Baláž 2004) alebo opatrovatelkám seniorov pracujúcim v zahraničí¹ (Bahna 2014, 2015, 2016; Sekulová 2013, 2015).

Táto absencia záujmu o platené práce v domácnosti má tri dôvody. Prvé dva sú konceptuálne: ako pracovníčky v domácnosti v iných krajinách veľmi často pracujú ženy – migrantky (Anderson 2000; Ehrenreich a Hochschild 2003a; Henshall Momsen 1999; Lutz 2008a, 2011). Platené práce sú následne skúmané ako aspekt migrácie. Na Slovensku však v domácnostiach pracujú prevažne miestne ženy. Ani ich najímateľky nie sú slovenské migrantky, ktoré by si najímali pracovníčky v domácnosti, aby sa starali o ich deti a domácnosti v čase, keď ony pracujú v zahraničí.

Adéla Souralová (2012a) identifikuje druhý dôvod absencie záujmu zo strany bádateľov a bádateliek: výskumy najímania pracovníčok v domácnosti poukazujú na štruktúrne nerovnosti medzi regiónmi a krajinami, ktoré umožňujú ženám z bohatších krajín najímať na vykonávanie prác v domácnosti ženy pochádzajúce z chudobnejších krajín (Ehrenreich a Hochschild 2003a; Hochschild 2000; Hondagneu-Sotelo 2001; Parreñas 2000, 2001). V rámci lokálnej verzie globálneho reťazca starostlivosti (Hochschild 2000; Lutz 2007, 2011) ženy z bývalých socialistických krajín zodpovedajú predstave ponuky, nie dopytu po pracovníčkach v domácnosti. Nájomná práca v slovenských domácnostiach tak nezodpovedá bežným konceptuálnym rámcom na analýzu, a preto vypadáva zo zorného poľa výskumníkov a výskumníčok.

Tretí dôvod je štatistický: najímanie pracovníčok v domácnosti nie je dominantnou formou riešenia starostlivosti o deti a domácnosť na Slovensku². O väčšinu detí do troch rokov sa v domácnostiach starajú matky, od troch rokov deti navštevujú materské školy alebo iné zariadenia poskytujúce kolektívnu starostlivosť o deti (Hanzelová a Kešelová 2014; Holubová 2011). Aj starostlivosť o domácnosť je z väčšej časti nekomodifikovaná a ako neplatenú prácu ju vykonávajú hlavne ženy, ktoré v danej domácnosti žijú (Chorvát 2015; Kaščáková 2015; Kika a Martinkovičová 2015).

Javy, ktoré nie sú v spoločnosti väčšinové, však nemusia byť marginálne z hľadiska svojej relevancie pre spoločnosť a spoločenskovedný výskum (Nedbálková 2015).

¹ O platenej starostlivosti o deti sa zmieňujú len okrajovo texty o participácii žien na pracovnom trhu a zladovaní pracovného a rodinného života (Marošiová a Šumšalová 2006; Potančoková 2009).

² Bohužiaľ, štatistické údaje, ktoré by odhadovali, koľkých domácností na Slovensku sa najímanie pracovníčok v domácnosti týka, neexistujú. Kvantitatívne údaje, ktoré ukazujú dopyt, sa týkajú len jedného spôsobu najímania pracovníčok v domácnosti, konkrétne počet inzerátov na internetovom portáli Domelia (2016f).

Menšinové javy môžu osvetľovať fungovanie a niekedy aj smerovanie vývoja dominantných spoločenských inštitúcií, akými sú napríklad rodina alebo štát a jeho sociálna politika. Spoločenská alebo vedecká dôležitosť javu tak nie je daná *a priori* jeho štatistickým výskytom v spoločnosti, ale jeho zasadením do referenčných rámcov (Nedbáľková 2015). Dopyt po pracovníčkach v domácnosti v krajine, ktorá bola v doterajších interpretačných rámcoch konceptualizovaná len ako krajina ponuky, ukazuje, že sa geopolitická mapa najímania platených prác v domácnosti mení³ a že potrebujeme rozšíriť naše konceptuálne rámce na jeho interpretáciu. Vznik dopytu po platenej starostlivosti o deti a prácach v domácnosti zároveň poukazuje na zmeny v rodine a výchove dieťaťa, ale aj na bohatnutie a meniaci sa životný štýl príslušníkov strednej a vyššej triedy na Slovensku. Jeho analýza osvetľuje niektoré aspekty rodovej delby práce, ale aj fungovania sociálnych politík zameraných na výchovu dieťaťa a participáciu žien na trhu práce.

Ciele, teoretická perspektíva a štruktúra knihy

Cieľom tejto knihy je popísať formujúci sa dopyt po platených prácach v domácnosti na Slovensku. Môj prístup k prácam v domácnosti je v tejto knihe vo viacerých ohľadoch konzervatívny až konvenčný. Sústreďujem sa v nej len na práce, ktoré v domácnosti vykonávajú ženy. Aj v rámci nich si všímam len starostlivosť o deti, upratovanie a varenie – práce, ktoré literatúra písaná po anglicky označuje ako tri C (*cooking, cleaning, caring*) (napr. Anderson 2000). Pozornosť nevenujem plateným prácam, ktoré v domácnosti vykonávajú muži⁴ (údržbári, záhradníci, šoféri, maliari, opravári či hodinoví manželja) ani iným typom platených prác v domácnosti, ako je napríklad starostlivosť o starých, chorých a nevládných ľudí alebo doučovanie detí.

V článku *Otázka pestúny vo feminizme (The 'Nanny Question' in Feminism)* identifikuje Joan Tronto (2002) tri perspektívy, prostredníctvom ktorých môžeme nazerať na platenú starostlivosť – perspektívu rodičov, perspektívu pestúnok a perspektívu detí. Doterajší výskum sa najčastejšie sústreďoval na perspektívu pestúnok, prípadne na vzťah medzi nimi a ich najímateľkami. Dôraz je v týchto prácach kladený hlavne na všeobecne prítomné vykorisťovanie pracovníčok v domácnosti (napr. Anderson 2000; Constable 1997; Lutz 2011; Parreñas 2001; Rollins 1985). Iné práce si všímajú

³ Najímanie pracovníčok v domácnosti globálne narastá – od Spojených štátov amerických (Hondagneu-Sotelo 2001) a Západnej Európy (Anderson 2000; Cox 2006; Lutz 2008a) po Škandináviu, ktorá bola dlhodobo vnímaná ako „sociálny raj“ a región rodovej rovnosti, v ktorom platené domáce práce nie sú potrebné (Widding Isaksen 2010), bývalé socialistické krajiny (Ezzeddine et al. 2014; Tkach 2016) či Blízky Východ (Gamburd 2000).

⁴ Výskumníčky v poslednom desaťročí upozorňujú na to, že platené práce v domácnosti nevykonávajú len ženy. Niektoré práce v domácnosti (napr. šoférovanie, drobné opravy, maľovanie stien, montáž nábytku) sú považované za mužské a aj vo forme platenej práce ich vykonávajú muži (Cox 2013; Kilkey 2010; Kilkey, Perrons a Plomien 2013; Palenga-Möhlenbeck 2013, 2016; Scrinzi 2010). Muži sú najímaní aj na práce, ktoré sú bežne kódované ako ženské: napríklad Lena Näre (2010) sleduje najímanie mužov na upratovanie a práce spojené so starostlivosťou.

perspektívu zamestnávateľiek a zamestnávateľov (napr. Anderson 2007; Gregson a Lowe 1994; Macdonald 2011; Pratt 1997; Romero 1992; Triandafyllidou a Marchetti 2015) alebo zriedkavejšie dávajú zaznieť hlasom detí (Eldén 2012, 2016; Souralová 2015a). Keďže sa v tejto knihe venujem dopytu, odhaľujem perspektívu zamestnávateľov a zamestnávateľiek pracovníčok v domácnosti, pričom čiastočne sledujem vzťah medzi zamestnávateľkami a pracovníčkami v domácnosti. Nesústredujem sa na perspektívu detí, na vzťah medzi pracovníčkami v domácnosťami a deťmi ani na perspektívu mužov⁵ žijúcich v sledovaných domácnostiach. Dôraz na hlasy žien (a nevšímanie si hlasov mužov a detí žijúcich v domácnostiach) je ďalší aspekt, ktorý knihu zaraďuje k podobným prácam o platenej starostlivosti o domácnosť. Tento prístup síce možno označiť za konvenčný, ale jeho konvenčnosť je zámerná – umožňuje mi situovať materiál zo Slovenska do teoretických debát, ktoré vo výskume platenej práce v domácnosti dominujú a ktoré sa venovali presne takto vymedzenej téme.

V rámci výskumu platených prác v domácnosti je dôležitým analytickým rámcom intersekcionalita (Lutz, Vivar a Supik 2011; Lykke 2010; Salem 2016). Výskumníčky a výskumníci zistili, že platené práce v domácnosti sú determinované špecifickou kombináciou viacerých faktorov. Podľa Helmy Lutz sa práce v domácnosti neradia logikou pracovného trhu, pretože sú vykonávané v rámci domácej sféry, sú konštruované ako ženská práca a podliehajú špecifickej logike (2008a: 1). Lutz, inšpirovaná prácou Gøstu Esping-Andersena (1990) identifikuje tri režimy (režim starostlivosti, migračný režim a rodový režim). Tieto organizujú sociálne politiky a konanie, ktoré určuje, ako budú artikulované a vyjednávané vzťahy v platených prácach v domácnosti. Režim starostlivosti pozostáva zo štátnej politiky, migračný režim kontroluje a reguluje zamestnávanie migrantiek a migrantov v prácach v domácnosti a rodový režim organizuje práce v domácnosti podľa konania a predstáv spojených s rodom (Lutz: 2008a, 2011). Prístup Helmy Lutz zároveň umožňuje situovať domáce práce a starostlivosť o deti do rodovej delby práce a aktivít, prostredníctvom ktorých sa vytvára rod, a zároveň sledovať, ako ich podmieňuje štátna a mezinárodná politika a regulácie.

Iné autorky uvažujú o špecifickej intersekcii etnicity, rasy, rodu, triedy, migračného statusu a toho, či pracovníčky žijú v domácnosti svojich najímateľov a najímateľiek alebo do nej dochádzajú (Anderson 2000; Cock 1980; Ehrenreich a Hochschild 2003a; Henshall Momsen 1999; Lutz 2011; Näre 2013; Parreñas 2001; Rollins 1985; Romero 1992). Tieto výskumy ukazujú, že dopyt po pracovníčkach v domácnosti naplňajú väčšinou ženy-migrantky, prípadne ženy, ktoré sú vnímané ako etnicky alebo rasovo odlišné. Takéto ženy zodpovedajú predstavám zamestnávateľov a zamestnávateľiek o tom, kto by mal vykonávať tento typ práce s nízkym statusom (Rollins 1985; Romero 1992). Ich (etnická, rasová, respektíve triedna) odlišnosť zároveň slúži na vytváranie, prípadne prejavovanie vyššieho statusu zamestnávateľky (Anderson 2000).

Časť týchto diel sa pýta, prečo dochádza k delegovaniu prác v domácnosti (Ehrenreich a Hochschild 2003a; Lutz 2011) a prečo sú delegované práve na migrantky.

⁵ Perspektívu mužov v mojom výskume čiastočne predstavujú len dva rozhovory so zamestnávateľmi pracovníčok v domácnosti.

Jednu z odpovedí ponúkajú koncepty medzinárodnej delby reprodukčnej práce a globálneho reťazca starostlivosti (Hondagneu-Sotelo 2001; Hochschild 2000; 2003; Parreñas 2000, 2001; Yeates 2012). Podľa týchto prác napriek emancipácii žien a ich vstupu na pracovný trh nedošlo k výraznej zmene delby práce v domácnostiach. Ekonomická nerovnosť medzi krajinami umožňuje ženám z bohatších krajín „vykúpiť sa“ z domácich prác a starostlivosti o deti tým, že si na prácu v domácnosti najmú ženy z chudobnejších krajín. Najímanie pracovníčok v domácnosti sa reťazí, pretože migrantky, ktoré zanechávajú v krajinách pôvodu svoje deti a domácnosti, si najímajú ženy z ešte chudobnejších krajín, prípadne chudobné miestne ženy, aby sa starali o ich deti a domácnosť (Hochschild 2000; 2003; Lutz a Palenga-Möllenbeck 2011, 2012; Parreñas 2000, 2001; Williams 2012).

Pozrieť sa na Slovensko vo svetle týchto konceptov je zaujímavé nielen preto, že z hľadiska doterajšieho vnímania politickej ekonomie najímania pracovníčok v domácnosti ide o netradičnú krajinu dopytu. Doterajšie výskumy najímania pracovníčok v domácnosti v súčasnosti totiž navyše sledujú predovšetkým situácie, v ktorých platené práce v domácnosti vykonávajú migrantky alebo ženy, ktoré patria k menšinám, prípadne sú vnímané ako etnicky alebo rasovo odlišné (pozri napríklad Anderson 2000; Cock 1980; Hondagneu-Sotelo 2001; Lutz 2008a, 2011; Parreñas 2001). Etnická inakosť a/alebo fakt, že pracovníčky v domácnostiach na rozdiel od ich najímateľiek nie sú občanmi krajiny, sú vo výskumoch platených prác v domácnosti kľúčové pre interpretáciu vzťahov medzi pracovníčkami a zamestnávateľkami vrátane interpretácie dopytu (Anderson 2000, 2007; Lundström 2012; Lutz 2011; Pratt 1997; Stiehl a England 1997). Na rozdiel od väčšiny sledovaných krajín (t. j. západných, bohatých, s prítomnosťou migrantiek) ale na Slovensku nie sú ako pracovníčky v domácnosti zamestnávané migrantky. Sú to takmer výlučne ženy, ktoré majú občianstvo a väčšinou aj tú istú národnosť ako rodiny, ktoré ich zamestnávajú. Medzi pracovníčkami v domácnosti a ich najímateľkami nie sú nevyhnutne ani triedne rozdiely, ktoré by mohli v dopyte a pracovných vzťahoch zastávať miesto rozdielov v občianstve a etnickej príslušnosti. V práci preto budem systematicky porovnávať najímanie pracovníčok v domácnosti na Slovensku s najímaním migrantiek opísaným v odbornej literatúre.

Viacere práce o platených domácich prácach (Anderson 2000; Wrigley 1995) tvrdia, že migrantky a ženy z etnických menšín sú najímané ako pracovníčky v domácnosti preto, lebo sú lacnejšie, prípadne ľahšie ovládateľné ako miestne ženy. Fakt, že na Slovensku dopyt po pracovníčkach v domácnosti naplňajú prevažne ženy zo Slovenska, ukazuje, že na Slovensku sú miestne ženy ochotné pracovať v domácnosti za nízku mzdu pracovníčok v domácnosti. Zároveň v krajine nie je dostatok migrantiek, ktoré by konkurovali miestnym ženám: Slovensko patrí medzi krajiny s najnižším podielom cudzincov s povolením na pobyt v EÚ a medzi migrantami žijúcimi na Slovensku prevažujú muži⁶ (Divinský 2007, 2009; Filadelfiová et al. 2011; Hlinčíková

⁶ Analýza Inštitútu pre verejné otázky považuje za dôvody nižšieho (medzi legálne pracujúcimi len 20 %) zastúpenia žien medzi cudzincami na Slovensku menšiu ekonomickú atraktivitu Slovenska, menšie príležitosti pre uplatnenie sa, jazykové bariéry, silnejšie sociálne siete migrantiek v krajinách s dlhšou migračnou tradíciou, typ ekonomického rozvoja a ponuku na slovenskom trhu práce (Filadelfiová et al. 2011).

et al. 2014). Na rozdiel od migrantiek, ktorých práca je regulovaná a organizovaná prostredníctvom legislatívy súvisiacej s migráciou (Anderson 2000, 2009, 2013, 2014; Yodanis a Lauer 2005)⁷, miestne ženy, ktoré pracujú v domácnostiach na Slovensku, nepodliehajú žiadnej špeciálnej regulácii ani legislatíve. V tomto kontexte je zaujímavé pýtať sa, ako sa vytvára trh s prácami v domácnosti, aké mechanizmy sú aktívne pri vytváraní dopytu po pracovníčkach v domácnosti na Slovensku a ako je štruktúrovaný vzťah medzi zamestnávateľkami a pracovníčkami v domácnosti, ak majú rovnaké občianstvo, etnicitu a často pochádzajú z tej istej triedy. Týmto témam sa venujú štyri časti knihy:

Prvá, úvodná časť (K deťom a na upratovanie: Podoby platenej práce v domácnosti na Slovensku) popisuje v súčasnosti sa formujúci trh, ktorý sa týka najímania platených prác v domácnosti na Slovensku. Odpovedá na otázky, aké typy práce sa v domácnostiach najímajú, aké sú formy zamestnávania a mechanizmy hľadania práce/pracovníčky a aká je výška mzdy pri rôznych typoch prác v domácnosti. Popis trhu však zároveň slúži druhému cieľu, ktorým je vysvetliť zdanlivý paradox v najímaní pracovníčok v domácnosti na Slovensku: v situácii, keď očividne existuje dopyt aj ponuka, dokonca aj mechanizmy na ich stretávanie sa, je podľa samotných aktériek – či už zamestnávateľiek alebo pracovníčok – veľmi ťažké nájsť niekoho k deťom a na upratovanie, prípadne nájsť si v domácnosti prácu.

Druhá časť (Režim a kultúra starostlivosti: Prečo sú pracovníčky v domácnosti najímané) sa pýta, kedy a za akých okolností sú pracovníčky v domácnosti najímané. V tejto časti sa sústreďujem na kontext, v ktorom zamestnávatelia a zamestnávateľky robia rozhodnutia týkajúce sa najímania pracovníčok v domácnosti. Najprv sa zameriavam na štruktúrne podmienky najímania pracovníčok v domácnosti, konkrétne na režim starostlivosti (Lutz 2008b). Začnem tým, že ukážem, ako najímanie pracovníčok v domácnosti súvisí so štátnymi reguláciami, v rámci ktorých sa zodpovednosť za starostlivosť o deti distribuuje medzi štát, rodinu a trh. V situáciách, ktoré som opísala, najímanie opatrovateliek detí slúži rodičom na zaplňovanie medzier v režime starostlivosti: k najatiu opatrovateľky dochádza, keď sa chce žena dieťaťa mladšieho ako tri roky vrátiť do zamestnania a dieťa nedostane miesto v jasliach alebo ak sa žena na materskej alebo rodičovskej dovolenke nechce vrátiť do zamestnania, ale chce po pri starostlivosti o dieťa vykonávať nejakú prácu na pár hodín do dňa a potrebuje, aby sa v tom čase niekto staral o dieťa. Potom vysvetlím, že hoci je politika týkajúca sa starostlivosti kľúčová pre vysvetlenie dopytu po prácach v domácnosti (predovšetkým po domácej starostlivosti o deti), nie je jediným faktorom ovplyvňujúcim dopyt. Pre ten je dôležitá aj kultúra starostlivosti – triedne špecifické predstavy o tom, ako má

⁷ Pracovné podmienky migrantiek priamo súvisia s ich migračným statusom, s typom víz, s tým, či sú migrantky v krajine legálne a či sa môžu legálne zamestnať. Niektoré typy schém (a príslušných víz) organizujú priamo pobyty a prácu migrantiek pracujúcich v domácnostiach. Napríklad pravidlá *au pair* pobytovej určujú, kto sa môže stať *au pair* (*au pair* musia spadať do konkrétneho vekového limitu, musia byť slobodné/slobodní a nesmú mať deti), ich pracovné podmienky (minimálnu výšku vreckového, počet hodín, ktoré *au pair* môžu odpracovať) aj typ vzťahu so zamestnávateľmi (*au pair* má so zamestnávateľmi žiť ako súčasť rodiny) (Búriková a Miller 2010).

vyzerať výchova detí a predstavy o trávení voľného času. Na záver tejto časti ukážem situácie, v ktorých najímanie pracovníčok v domácnosti nesúvisí ani s režimom, ani s kultúrou starostlivosti.

Tretia časť knihy (Ako sa delia práce v domácnosti a kto koho zastupuje) nadväzuje na literatúru (Ehrenreich a Hochschild 2003a, 2003b; Lutz 2008b, 2011), ktorá vysvetľuje, prečo dochádza k najímaniu pracovníčok v domácnosti a ukazuje, koho pracovníčky v domácnosti zastupujú pri rôznych typoch prác v domácnosti. V tejto časti ukážem rodovú delbu práce súvisiacu s najímaním pracovníčok v domácnosti. Potom sa budem venovať procesom, ktoré pri delbe práce v domácnosti vedú k jej delegovaniu na inú ženu. Upozorním na to, že hoci v domácnostiach aj domáce práce aj starostlivosť o deti vykonávajú hlavne ženy, vnímanie delby práce medzi mužom a ženou je pri nich odlišné. A hoci pri najímaní opatrovateliek detí a pracovníčok vykonávajúcich domáce práce dochádza v konečnom dôsledku k rovnakej voľbe – čiže k delegovaniu práce na ďalšiu ženu – odlišné (hoci nerealizovateľné alebo nerealizované) sú preferencie, kto by mal tieto práce robiť, keby ich nevykonávala žena, ktorá v domácnosti žije.

Vo štvrtnej časti knihy („Starú mamu“, „študentku“ alebo „profesionálku“: Po kom je dopyt alebo kto je vhodný na aký typ práce) sa sústredím na to, kto túto prácu robí a koho (osobu s akými charakteristikami) zamestnávateľa a zamestnávateľky považujú za vhodného človeka na vykonávanie konkrétneho typu práce v domácnosti. Analyzujem v nej predstavy a očakávania, ktoré zamestnávateľky a zamestnávateľa majú v spojitosti s konkrétnymi typmi práce v domácnosti, pričom ukazujem rolu rodových scenárov (Lutz 2008b) v rozhodovaní o tom, koho zamestnávateľky a zamestnávateľa najímajú.

V Závere sumarizujem zistenia a analyzujem vzťah dopytu a ponuky.

Výskumné metódy

V rámci výskumu som sa rozhodla pre kvalitatívne výskumné metódy, ktoré umožňujú vhľad do konania a interpretácií účastníkov a účastníčok výskumu. Výskumné metódy pozostávajú z hĺbkových semi-štrukturovaných rozhovorov, ktoré boli doplnené zúčastneným pozorovaním. v rokoch 2013–2015 som urobila 25 rozhovorov so zamestnávateľkami (23 rozhovorov) a zamestnávateľmi (2 rozhovory) a 11 s pracovníčkami v domácnosti (opatrovatelky detí, pracovníčky vykonávajúce domáce práce).

Zamestnávateľky a zamestnávateľov, ktorí sa zúčastnili na výskume, môžeme vo všeobecnosti označiť ako príslušníkov a príslušníčky strednej triedy a vyšších tried. Všetci z nich majú ukončené vysokoškolské vzdelanie⁸. Majú 33 – 50 rokov. Sú zamestnaní a zamestnané vo verejnom aj súkromnom sektore – medzi účastníkmi a účastníčkami výskumu sú podnikateľky a podnikatelia, vysokí štátni úradníci, predstaviteľky

⁸ Počas výskumu som sa stretla so zamestnávateľkou s ukončeným stredoškolským vzdelaním. Išlo o zdravotnú sestru, ktorá pracovala v Košiciach a žila v dedine neďaleko Košíc a najímala si na celodenné opatrovanie ročného dieťaťa dôchodkyňu zo susedstva. Bohužiaľ som nemala možnosť urobiť s ňou rozhovor.

vysokého manažmentu nadnárodných firiem, ale aj učiteľky na základnej škole, vysokoškolské pedagogičky či aktivistky pracujúce v mimovládnych organizáciách. Dve účastníčky výskumu si najali opatrovatelku detí v čase, keď dokončovali doktorské štúdium. Všetci okrem jednej účastníčky výskumu žijú v bytoch a domoch, ktoré vlastní a ich domácnosti majú nadpriemerný príjem. Všetci zamestnávateľa a zamestnávateľky sú ženatí/vydaté a majú deti.⁹

Pracovníčky v domácnosti, s ktorými som urobila rozhovor, tvoria sociálne heterogénnejšiu skupinu. Majú od 23 do 68 rokov. Tri z nich sú bývalé učiteľky materských škôl, ktoré si po presťahovaní z Východného Slovenska do Bratislavy nemohli nájsť prácu v materskej škole. Obe majú stredoškolské vzdelanie a viac ako 50 rokov. Tri sú študentky vysokých škôl, dve pracujú ako opatrovatelky detí (jedna z nich začala s prácou opatrovatelky už na strednej škole), tretia upratuje domácnosti a žehlí. Jedna účastníčka výskumu ukončila vysokoškolské štúdium humanitného smeru a po niekoľkých rokoch práce v prekérnych zamestnaniach sa rozhodla dočasne neformálne pracovať ako opatrovatelka detí. Má 33 rokov a formálne je nezamestnaná. Jedna účastníčka výskumu začala s prácou opatrovatelky ako vysokoškolská študentka pedagogickej fakulty a pokračuje v nej po skončení štúdia. Prácu opatrovatelky mieni ukončiť, keď si nájde zamestnanie v materskej škole. Má 23 rokov. Dve opatrovatelky detí sú na dôchodku. Obe majú stredoškolské vzdelanie a viac ako 60 rokov. Jedna účastníčka výskumu začala pracovať ako opatrovatelka, keď tesne pred dôchodkom stratila prácu. V súčasnosti je na dôchodku. Jedna účastníčka výskumu pochádza z Filipín a na Slovensku pracuje tretí rok ako opatrovatelka detí, ktorá poskytuje každodennú celodennú starostlivosť. Pôvodne pracovala ako zdravotná sestra, na Filipínach žije jej manžel a dospelá dcéra.

Všetky rozhovory okrem dvoch v Banskej Bystrici sa uskutočnili v Bratislave. Bratislava nie je len hlavné, ale aj najväčšie a najbohatšie mesto na Slovensku. Ako taká má najviac obyvateľov, ktorí si môžu dovoliť najímať pracovníčky v domácnosti. Bratislava je zároveň mesto, v ktorom verejné materské školy neposkytujú dostatok miest pre všetkých záujemcov. Ako hlavná destinácia vnútroštátnej migrácie je Bratislava zároveň domovom rodičov, ktorí sa nemôžu spoľahnúť na pravidelnú pomoc príbuzných pri starostlivosti o deti. Tieto charakteristiky robia z Bratislavy – ako každého iného hlavného mesta – ideálne mesto na výskum dopytu po platených prácach v domácnosti na Slovensku (Sassen 2003). Ďalšie dva rozhovory som urobila v Banskej Bystrici, krajskom meste, ktoré som si zvolila z praktických dôvodov – v Banskej Bystrici žije moja mama a sestra, u ktorých som mohla bývať a ktoré mi pomohli s hľadaním účastníčok výskumu. Porovnanie je asymetrické – väčšina materiálu na analýzu pochádza z Bratislavy.

Pracovníčky v domácnosti väčšinou pracujú neformálne a ich práca je situovaná v súkromí domácností. Z toho dôvodu sa mi pri hľadaní účastníčok výskumu osvedčila metóda snehovej gule, ktorá sa začínala v mojich sociálnych sieťach.

⁹ Tento fakt neznamená, že pracovníčky v domácnosti (hlavne na domáce práce) si najímajú len rodiny s deťmi.

Kontakty na zamestnávateľky, zamestnávateľov a pracovníčky som dostala od ľudí, ktorí ma poznali, a ktorých odporúčenie bolo dôležité pre súhlas účastníčok a účastníkov výskumu s rozhovorom. Zamestnávateľky a pracovníčky v domácnosti mi následne poskytli kontakty na svoje známe, ktoré mali skúsenosť s platenými prácami v domácnosti. Časť kontaktov som získala zo sociálnych fór, na ktorých sa stretávajú matky malých detí. Dve pracovníčky v domácnosti som oslovila vo verejných priestoroch (na ihrisku a v materskom centre).

Rozhovory trvali 45 minút až dve hodiny, s niektorými účastníčkami výskumu som sa stretla opakovane. Účastníčky a účastníci výskumu sa mohli rozhodnúť, kde sa chcú so mnou stretnúť – rozhovory sa konali v kaviarňach, v mojej domácnosti alebo v domácnostiach účastníčok a účastníkov výskumu, na ihriskách, prípadne v iných priestoroch počas starostlivosti o deti (napr. na prechádzke s kočíkom, počas čakania na dieťa, ktoré malo hokejový tréning). Jeden rozhovor sa uskutočnil na pracovisku účastníčky výskumu. Viaceré účastníčky výskumu mi pred rozhovorom alebo počas neho navrhli tykanie – veľmi často išlo o ľudí, ktoré sú v podobnom veku a fáze životného cyklu ako ja (na konci výskumu som dovŕšila štyridsať rokov a mám tri malé deti). Šesť zamestnávateľiek a oboch zamestnávateľov pracovníčok v domácnosti som poznala osobne pred terénnym výskumom.

Na začiatku rozhovoru som poprosila účastníčky a účastníkov výskumu, aby mi povedali o svojej skúsenosti s prácou či najímaním pracovníčky v domácnosti. Mojou výskumnou stratégiou bolo nechať účastníčky a účastníkov výskumu hovoriť o témach, ktoré sú dôležité pre nich samotných. Až keď dohovorili, pokračovala som s otázkami, prostredníctvom ktorých som sa snažila rekonštruovať osobné príbehy súvisiace s najímaním alebo prácou pracovníčok v domácnosti. Zaujímalo ma, akú motiváciu mali účastníčky a účastníci výskumu na najatie alebo prácu pracovníčky v domácnosti a v akej životnej situácii došlo k rozhodnutiu najatť pracovníčku v domácnosti alebo ako pracovníčka v domácnosti pracovať. Chcela som sa dozvedieť, akým spôsobom účastníčky výskumu hľadali pracovníčku alebo prácu v domácnosti a ako sa vyjednávala forma pracovnej zmluvy, obsah práce a pláca. Pýtala som sa, aké očakávania mali od pracovníčok v domácnosti. Zaujímalo ma, aké pracovné a osobné vzťahy mali a majú zamestnávatelia a zamestnávateľky s pracovníčkami v domácnostiach a ako vyzerá bežný deň pracovníčok. V rozhovoroch ma okrem práve prebiehajúceho pracovného vzťahu zaujímalo aj, ako sa najímanie pracovníčok v individuálnych domácnostiach mení v čase a v akom je vzťahu so životným cyklom jednotlivcov a rodín. Situovanie práce v domácnosti do širšieho kontextu biografí zamestnávateľiek, zamestnávateľov a pracovníčok mi umožnilo sledovať, ako sa pri najímaní pracovníčok v domácnosti stretávajú štrukturálne podmienky (napríklad konkrétne politiky súvisiace so starostlivosťou) s predstavami a stratégiami jednotlivcov.

Popri rozhovoroch som sa s niektorými zamestnávateľkami počas obdobia výskumu stretávala počas rôznych neformálnych stretnutí – v kaviarňach, na ihriskách, prípadne v domácnostiach. Počas výskumu som aktívne sledovala viacero sociálnych fór, na ktorých sa stretávajú matky. Zúčastnené pozorovanie však poskytuje len doplnňajúci materiál k rozhovorom, nebolo hlavnou technikou získavania dát.

Všetky účastníčky a účastníci výskumu okrem dvoch súhlasili s nahrávaním interview na diktafón. Počas dvoch rozhovorov, pri ktorých si účastník a účastníčka neželali nahrávanie, som si smela robiť dôkladné poznámky. Zo všetkých nahrávok bol urobený doslovný prepis. O stretnutiach s účastníkmi a účastníčkami výskumu som si robila podrobný zápis v terénnom denníku. Všetky debaty, ktoré sa týkali platenej, ale aj neplatenej práce v domácnosti na internetových fórach, ktoré som sledovala, som si skopírovala. Pri analýze som pracovala s týmito prepismi a zápiskami.

Pri analýze som sa inšpirovala tematickou obsahovou analýzou (Ezzy 2002; Silverman 2014) a metódou dôkladného reflexívneho čítania (Watson a Wilcox 2000). Texty som opakovane kriticky čítala. Najprv som identifikovala pasáže v rozhovoroch, ktoré sa venovali konkrétnym témam spojeným s najímaním pracovníčok v domácnosti (napríklad delba práca v domácnosti, spôsob najímania/hľadania pracovníčky/práce v domácnosti). Pokračovala som hľadaním podobností a rozdielov v obsahu pasáží venovaných jednotlivým témam. V druhej fáze analýzy som rozhovory a pasáže venované konkrétnym témam čítala v dialógu s teoretickými konceptami venovanými plateným prácam v domácnosti.

Okrem zovšeobecnení materiálu z výskumu a doslovných citátov z rozhovorov v knihe uvádzam aj dlhšie analýzy jednotlivých situácií, príbehov a prípadne vzťahov. Ich cieľom je detailne rozobrať konkrétnu tému na základe individuálnej skúsenosti účastníčok a účastníkov výskumu. Tieto analýzy sú uvedené iným typom písma. Empirický materiál, citáty z rozhovorov a príbehy prezentované v tejto knihe sú reprezentatívne prípady, ktoré dobre ilustrujú teoretickú diskusiu. Citáty z rozhovorov sú editované. Kratšie citáty prehovorov uvádzam v úvodzovkách, dlhšie sú odsadené.

Všetky mená účastníčok a účastníkov výskumu, ktoré sa objavujú v tejto knihe, boli zmenené, aby sa zachovala ich anonymita. Z rovnakého dôvodu som zmenila niektoré drobné detaily (napr. zamestnanie, pohlavie detí), týkajúce sa života jednotlivcov v dlhších príbehoch, objavujúcich sa v texte. Takto zmenené mená účastníčiek a účastníkov výskumu sa nachádzajú aj v indexe, takže čitatelia a čitatelky majú možnosť sledovať jednotlivých zamestnávateľov, zamestnávateľky a pracovníčky v rámci celej knihy.

Terminológia

Fakt, že téma platenej práce v domácnosti je v odbornej literatúre na Slovensku pomerne nová, znamenal, že som pri písaní tejto knihy nemohla pracovať s už existujúcou terminológiou. Termíny, ktoré požívam, sú inšpirované odbornou literatúrou písanou po česky a po anglicky. Termín platené práce v domácnosti používam ako strešný termín pre všetky platené práce, ktoré sa v domácnosti odohrávajú a ktorým sa venujem, čiže upratovaniu, žehleniu, vareniu, praniu aj starostlivosti o deti. Termín domáce práce používam na označenie upratovania, žehlenia, varenia a prania. Ľudí, ktorí vykonávajú platenú prácu v domácnosti, nazývam pracovníci a pracovníčky v domácnosti.

Náročnejšie bolo rozhodnutie, ako nazývať jednotlivé typy pracovníčok v domácnosti. V etnografických prácach je bežné používať termíny, ktoré používajú samotné aktérky a aktéri. To však nebolo možné v tejto práci. Účastníčky výskumu nepoužívali rovnakú kategorizáciu na práce v domácnosti a nepoužívali ani rovnaké termíny na označenie pracovníčok. Preklady termínov, bežných v angličtine a češtine – pestúnka a upratovačka – zasa vôbec nezodpovedali jazyku, ktorý používali účastníčky a účastníci výskumu. Z toho dôvodu som sa rozhodla pre pracovníčky poskytujúce starostlivosť o deti používať termín opatrovatelka. Tento termín je bežný v inzerátoch, používaných na hľadanie a ponúkание tejto práce, takže ho účastníčky a účastníci terénu poznajú z praxe, hoci ho nemusia nevyhnutne používať. Zároveň aspoň čiastočne zodpovedá anglickému termínu *carer*, ktorý je bežný v anglicky písanej odbornej literatúre. Konkrétne typy opatrovateliek neoznačujem termínom, ale popisne. Pri označovaní pracovníčok, ktoré vykonávajú domáce práce, sa mi vyhovujúci strešný termín nepodarilo nájsť. Účastníčky a účastníci výskumu na označenie pracovníčok, ktoré vykonávali domáce práce v domácnostiach, slovo upratovačka v podstate nepoužívali. Počas výskumu som sa nestretla s iným termínom, ktorý by sa dal použiť ako strešný termín. Z toho dôvodu som sa rozhodla používať opisný termín – pracovníčka, ktorá vykonáva domáce práce/na vykonávanie domácich prác a pod. Keď v knihe popisujem jednotlivé domácnosti, aktérky či vzťahy, snažím sa používať termíny, ktoré používali konkrétne účastníčky a účastníci výskumov. Tieto termíny sú napísané kurzívou.

Keďže pracovníčky v domácnosti väčšinou pracujú neformálne, píšem o ich najímaní, nie zamestnávaní. Slová najímateľ a najímateľka však v slovenčine nie sú bežné. Pre pohodlie čitateľov a čitateľiek som sa rozhodla namiesto nich používať termín zamestnávateľ a zamestnávateľka. Pre pohodlie čitateľov a čitateľiek, ale aj preto, že väčšina ľudí, zúčastňujúcich sa na mojom výskume boli ženy, píšem vo väčšej časti textu v skratke len o zamestnávateľkách a nie o zamestnávateľkách a zamestnávateľoch pracovníčok v domácnosti.

Príbuzenské termíny stará mama a babka/babička, respektíve starý otec a dedo/dedko používam ako synonymá.

Podakovanie

Táto kniha vznikla vďaka podpore Českej grantovej agentúry. Trojročný postdoktorandský projekt číslo 13-11062P *Placená péče o děti a domácnost v Česku a na Slovensku* mi umožnil terénny výskum aj vydanie knihy. Túto podporu si veľmi vážim a som za ňu vďačná.

Táto práca by nebola možná bez ľudí, ktorí sa zúčastnili na mojom výskume. Som im nesmierne vďačná za ich čas a dôveru.

Mám šťastie, že pracujem na intelektuálne podnetnom a ľudsky príjemnom pracoviisku. Fungujúca infraštruktúra, kontakt s kolegyňami a kolegami na Katedre sociológie Fakulty sociálnych štúdií Masarykovej univerzity a každodenná spolupráca na výučbe

s ostatnými vyučujúcimi antropologických predmetov vytvorila prostredie, v ktorom sa dobre rozmýšľa a píše.

Moje uvažovanie nad textom a jeho postupné vytváranie ovplyvnila spätná väzba a debaty s viacerými kolegami a kolegyňami. Chcem sa poďakovať Hele Tužinskej, ktorá je už roky kritickou čitateľkou mojich textov, Milovi Bahnovi a Petre Ezzeddine, ktorých recenzie vylepšili pôvodný text, a hlavne Ľubici Volánskej, ktorá je najlepšou editorkou, akú som mohla mať.

Ďakujem aj mojej sestre a mame, ktoré mi umožnili pracovať v Banskej Bystrici.

Knihu som písala v čase, keď som bola tehotná a narodilo sa mi tretie dieťa. Nikdy by sa mi ju nepodarilo dokončiť bez podpory môjho manžela, ktorému ju venujem.

I.

K deťom a na upratovanie:

Podoby platenej práce v domácnosti

V čase, keď píšem tento text, je na Domelii – najväčšom internetovom portáli ponúkajúcom „služby pre rodinu a domácnosť“ – viac ako štyritisíc profilov pracovníčok, ktoré majú záujem pracovať ako opatrovatelky detí alebo pomocnice v domácnosti¹⁰. Väčšina z nich pôsobí v Bratislave, kde som sa počas troch rokov stretávala s rodinami (ale hlavne so ženami z rodín), ktoré za práce v domácnosti a domácu starostlivosť o deti platili, a so ženami, ktoré v domácnostiach za plácu pracovali.

Hoci neexistujú oficiálne kvantitatívne údaje, ktoré by vyčíslili, koľko ľudí pracuje v domácnostiach¹¹, je jasné, že existuje trh s týmto typom práce: pracovníčky a najímatelia môžu používať špecializované internetové portály; prácu opatrovateliek, *au pair*, babysitteriek, upratovačiek či gazdiniek ponúkajú komerčné agentúry; ale predovšetkým sa ponúka neformálne – na ulici medzi susedkami, na internetových materských fórach, medzi kamarátkami na Facebooku, na pieskoviskách a v šatniach materských škôl.

Cieľom tejto časti knihy je predstaviť slovenský trh s platenými prácami v domácnosti – ukázať, aké typy práce sa v domácnostiach najímajú, aké sú mechanizmy hľadania práce a pracovníčok v domácnosti, aké sú formy pracovných vzťahov a aká je výška mzdy pri rôznych typoch prác v domácnosti. Fungovanie tohto trhu sa však paradoxne najlepšie ukazuje cez to, čo pracovníčky v domácnosti a rodiny, ktoré ich najímajú, vnímajú ako jeho slabiny. Počas troch rokov som opakovane stretávala rodiny, ktoré napriek evidentnej existencii ponuky, dopytu a formálnych aj neformálnych mechanizmov na ich prepájanie hľadali a nemohli nájsť (vhodné) pracovníčky v domácnosti. Zároveň som stretávala pracovníčky, ktoré mali problém nájsť si prácu podľa ich predstáv. Na začiatku však predstavím typy pracovníčok, ktoré sú najímané na slovenskom trhu platených prác v domácnosti a podoby pracovných vzťahov, s ktorými som sa stretla počas výskumu.

¹⁰ 1 124 z 2 523 profilov v kategórii opatrovatelka detí sa týka Bratislavy a okolia (Domelia 2016a) a 98 Banskej Bystrice (Domelia 2016b). 822 z 1 660 profilov v kategórii pomocníci v domácnosti sa týka pracovníčok, ponúkajúcich svoje služby v Bratislave (Domelia 2016c) a 35 v Banskej Bystrici (Domelia 2016d). Vo všetkých kategóriách je najviac profilov ponúkajúcich prácu v hlavnom meste.

¹¹ Väčšina platených prác v domácnosti nie je zachytiteľná štatistikami mapujúcimi pracovný trh, pretože najímanie pracovníčok v domácnosti prebieha mimo formálny pracovný trh – pracovníčky väčšinou nemajú formálny pracovný pomer ani iný typ formálne rozoznanej dohody o práci.

K deťom a na upratovanie: Typy pracovníčok v domácnosti

Rodiny, s ktorých (prevažne) predstaviteľkami som robila rozhovory, najímajú rôzne typy pracovníčok v domácnosti. Rozlišujú pritom medzi pracovníčkami, ktoré sa venujú starostlivosti o deti a pracovníčkami vykonávajúcimi domáce práce. Platená domáca starostlivosť o deti a platené domáce práce sú v rozhovoroch reprezentované ako odlišné typy práce a sú symbolicky aj ekonomicky hodnotené iným spôsobom. Líšia sa aj očakávania, ktoré majú najímatelia a najímatelky od ľudí, ktorí majú tieto práce vykonávať.

V rámci platenej domácej starostlivosti o deti sú najímané:

- opatrovatelky detí na každodennú (celodennú, prípadne kratšiu ako celodennú) starostlivosť;
- opatrovatelky detí na pravidelnú, ale nie každodennú starostlivosť (napríklad niekoľko hodín raz alebo dva razy týždenne);
- opatrovatelky na nepravidelnú starostlivosť (napríklad v prípade nepredvídaných udalostí);
- opatrovatelky detí, ktoré sprevádzajú alebo vozia deti do a zo školy, prípadne na a z mimoškolských aktivít;
- opatrovatelky, ktoré majú na starosť spiace deti (t. j. buď s nimi ostávajú v domácnosti, keď chcú rodičia stráviť večer mimo domov, alebo vozia dojčatá či batolátá počas ich denného spánku vonku v kočíku).

V rámci platených domácich prác najímatelia a najímatelky najímajú:

- pracovníčky na pravidelné upratovanie domácnosti a/alebo žehlenie, ktoré sa spravidla koná raz za týždeň, prípadne raz za dva týždne;
- pracovníčky na nepravidelné upratovanie domácnosti, ktoré sa koná raz za niekoľko mesiacov, najčastejšie na jar a pred Vianocami. (Pri nepravidelnom upratovaní možno ešte špecifikovať najatie pracovníčky na konkrétny úkon, ako je napríklad umývanie okien);
- pracovníčky alebo pracovníci, ktoré/ktorí pripravujú jedlo;¹²

Je náročné kategorizovať domácnosti najímajúce pracovníčky v domácnosti podľa typu najímanej práce. Respektíve takáto kategorizácia je možná, len ak sa zameriame na súčasné pracovné vzťahy. Keďže som sa v rozhovoroch nesústredovala len na prebiehajúci pracovný vzťah, ale zaujímalo ma, ako sa zamestnávanie pracovníčok v jednotlivých domácnostiach vyvíjalo v čase, zistila som, že domácnosti nielenže niekedy najímajú rôzne typy pracovníčok v domácnosti súčasne, ale hlavne najímajú rôzne typy pracovníčok v rôznych časových obdobiach, v závislosti od meniacich sa potrieb domácnosti.

¹² Len raz som sa stretla s najímaním pracovníka na každodenné varenie. Bol to aj jediný prípad, keď bol pracovníkom v domácnosti muž.